

SZABÓ KATA

„ÉLNI KELL, ÉLNI MUSZÁJ”

(SZÍNRE VITT ERŐSZAK: KÖZÖS PONTOK ÉS ELTÉRÉSEK
A *SÁTÁN FATTYA* REGÉNY- ÉS FILMVÁLTOZATÁBAN)

A múlt századi történések napjainkat is meghatározzák. Bár a Szovjetunió felbomlott, a közös emlékezetből nem lehetett kitörölni a fájdalmat, amit a vörös éra okozott. A XXI. században kiemelten fontos szerepet kap az emlékezés, a múltból való építkezés. Tragédiáinkat nem szabad sem elfelednünk, sem eltitkolnunk a nagyvilág előtt, hanem fel kell vállalnunk elődeink emlékéért, önmagunkért és a jövőnkért. Ahogy Eperjesi Penckófer János *Tettben a jellem* című munkájában írta: „Nincs olyan, hogy a közös történelmünkől valami kicsinységet fölnagyítunk és az évig magasztalunk, valami súlyos örökséget pedig semmibe veszünk, elferdítünk, letagadunk.”¹ Jelen tanulmány célja bemutatni a színre vitt erőszak megnyilvánulásait Nagy Zoltán Mihály *A sátán fattya* című művében, valamint Zsigmond Dezső *A Sátán fattya* című filmdrámájában a szereplők és a közösség történetét vizsgálva.

A XX. század számos népi történetet, két világháború és több katasztrófát adott az emberiségnek. A háború utáni időkben az árulás, besúgás, gyilkosság és köpönyegforgatás volt az előrelépés záloga. A meghurcolások ellenére a kárpátaljai magyarságot a túlélési ösztön tartotta életben. A lakosságot tizedelték, a szovjet éra vezetői számára a kárpátaljai magyarság – a németajkú lakossággal együtt – a nagy Szovjetunió irtandó ellenségének minősült. Mi történt azokban az években? Egy nemzedéket elhallgattattak, a következő korosztály szintén néma volt, és csak a Sztálin halála után felnövekedett generáció az, amely beszélni tudott, és így megpróbálta elmondani az elmondhatatlant. Közülük való volt Nagy Zoltán Mihály is, aki 1991-ben megjelent *A sátán fattya* című regényével nemcsak egy sors drámáját, hanem egy maroknyi nemzetiség szenvedését és fájdalmát írta meg. Sorsdráma, de nem csak egy sorsé: Tóth Eszti életén keresztül az olvasó nemcsak a Tóth család történetét, hanem egy faluközösség, tágabb értelemben pedig a XX. századi Kárpátalja történetét ismeri meg. A regénybeli fiktív falu, Szilas bármelyik magyarországi települése lehetne Kárpátaljának, a Tóth család

tragédiája bármelyik családé lehetett volna, hiszen a vörös balsorsból valamennyi kárpátaljai községnek és lakosnak kijutott a része.

Nagy Zoltán Mihály műve több rendezőt is meghihletett. Schober Ottó színpadra, Csaba Klári pedig rádióra alkalmazta.² Színpadon, monodrámá formájában láthattuk a mű adaptációját Tarpai Viktória kárpátaljai színművésznő főszereplésével. 2017-ben Zsigmond Dezső rendezésében film készült a kötetből *A Sátán fattya* címmel, melynek főszerepében ismét Tarpai Viktóriát láthattuk. Ahogy a könyv, úgy a monodrámá, valamint a játékfilm is hiánypótló alkotás.

Mint ahogy arra már utaltam, Zsigmond Dezső 2017-ben bemutatott filmdrámája, *A Sátán fattya* Nagy Zoltán Mihály műalkotása alapján készült. Míg a regény inkább pozitív fogadtatásban részesült, a filmalkotás megosztotta a közönséget. Benke Attila szerint „*A Sátán fattya* sok mindenben eltér a lélektani regénytől, illetve a színpadon bemutatott monodrámától, és egyszerre alakítja klasszikus realista és balladai történeté Tóth Eszter passióját”.³ Benke azt is megjegyzi, hogy bár az elviselhetetlen kint sikerült árnyaltan visszaadnia a vásznon a rendezőnek, mégis úgy véli, hogy „a rossz értelemben zaklatott cselekménnyel és stílussal” nem garantált Zsigmond Dezső alkotásának a sikere.⁴ Az erdélyi kritikusokat sem nyűgözte le a film. Tóth Menyhért kritikájában szintén a kidolgozatlanságot bírálja.⁵ A kiváló alapanyag ellenére szerinte „ötletlen végeredmény” született, és Benkéhez hasonlóan az alacsony költségvetésnek tudja be a film hiányosságait, de a film javára kiemeli a színészek bravúros alakítását.⁶ „Ez a film bár keserű, de hatásos gyógyszer”⁷ – írta Gacsályi Sára. A *Mandiner* számára írt cikkében Gacsályi úgy véli, a film a tőle telhető legkiválóbban közvetíti a történetet, és – a többi kritikushoz hasonlóan – ő is pozitívumként említi a szereplők kiváló teljesítményét.⁸ Zsigmond Dezső alkotását pozitív és negatív kritikák egyaránt érték. A filmváltozat valamennyi bírálója kiemeli az alkotás gyengeségeit, de abban szinte minden kritika megegyezik, hogy a film hiánypótló.

A könyv és a film Tóth Eszter szemszögéből, egyes szám első személyben beszél el a cselekményt. A lány lírai magánbeszéde egy olyan hosszúmondat, amelynek a prózai, valamint epikus ága nyomán egy megsérült személyiség világlátása tárul fel.⁹ Az első oldalakon (a film esetében percekben) a cselekményen keresztül megismerjük a főszereplőt, a szőke, tizenéves szilasi leányt, aki 1944 decemberének első vasárnapján tizenhárom asszonnyal indul élelmet vinni a fogságba esett férfiaknak. Az ifjú Eszter első mondataiból már érezni lehet, hogy sorsa boldogtalan, és nem csupán azért, mert apját és bátyját –

az ígért három nap helyett már ötször három napra – elvitték az oroszok. Asztalos Tóth Mihály felesége, Tóth Ágnes, miután férje és nagyobbik fia a már *ötszörösen letelt* háromnapos munkáról nem tért vissza, félve engedi el Esztert az asszonyokkal, akik férjeiknek és gyermekeiknek visznek ételmezt.

A filmdrámában a búcsú idején kissé baljósan mutatkozik az anya, mintha megérezné a közelgő tragédiát: a gyűjtőtábor előtt – a hiteles álca ellenére – Eszter lelepleződik. A katonák, látva azt, hogy fiatal leányt rejt az asszonyruha, először az őrszobába toloncolják. Ez az első erőszakos tett, amit ellene elkövetnek. A kiszolgáltatott lány magába roskad, önmagát okolja a történetekért, és retteg a folytatástól.¹⁰ A filmdrámában Eszter próbál menekülni, eszeveszetten veri az ajtót és az ablakot, de nem tud szabadulni. Már ez a bezártság előre sejteti a lány kálváriáját. A katona megjelenése parányi reményt ad Eszternek: reménykedik abban, hogy elengedik, ám éppen ellenkezőleg történik. Heves tiltakozása és szökési kísérlete ellenére egy másik szobába dobja be őt, ahol őt katona megerőszakolja. Tarpai Viktória, aki *A Sátán fattya* filmdrámában, valamint monodrámában Tóth Eszter megszemélyesítője, így vallott erről: „elképzelné is rossz, mit élt át az a több ezer nő, akit megerőszakoltak a szovjet megszállás idején”.¹¹

A megbecstelenített lány egyedül marad az éjszakában. Már ekkor tudatosul benne, hogy életét egyszer s mindenkorra tönkretették. Nagy nehézségek árán, megalázva, megbetegedve kerül haza. Nagy Zoltán Mihály művében a mozdonyvezető jósága menti meg a fagytól: nemcsak a vonatra engedi fel, de megáll Halmosnál, és az olajfoltos ujját is odaadja a didergő lánynak. Zsigmond Dezső alkotásában ezt a szerepet a révész tölti be. A révész karaktere az ókori görög mitológiáig nyúlik vissza: ahogy Kharón átvitte a halottakat az élők és holtak határát képező Sztüx folyón,¹² úgy Esztert is – aki saját vallomása szerint meghalt legbelül – egy révész viszi át a túlsó partra. Ez is jelképe annak, hogy a mosolygós Tóth Eszti meghalt, helyébe pedig más lépett. De míg az elhunyt részére szerettei ajánlottak fel olyan tárgyakat (férfiaknak fegyvert, nőknek ékszer, ruhát stb.),¹³ amelyekről úgy vélték, szüksége lesz a halottnak a további útjára, addig itt a révész adja oda a saját ujját a leánynak.

Eszter a sok viszontagságot követően hazaér, majd elmeséli anyjának a történetet, aki vele együtt sír. A lányban tudatosul, hogy élete kettétört.¹⁴ A társadalom szemében asztalos Tóth Mihály leánya megbélyegzetté válik. Bár az asszonyok látták, mi történt valójában a táborban, mégis az a szóbeszéd terjedt, hogy Eszter az orosz katonák szeretője lett. Az akkori morál nem ismert könyörületet: aki „a falu száján” volt, annak a becsülete elveszett a falu szemében.

Bár szomorúság töltötte el a családot amiatt, hogy Ferenc beleesett a „nagy transzportba”, boldogok voltak, hogy Mihályt, aki a lágerben csontsovánnyá fogyott, otthon tudhatták és ápolhatták. A hazakerült rab szavát leste mindenki – családtag és falubeli egyaránt. Ő mesélt a láger hihetetlenek tűnő szörnyűségeiről, a halottakról és az oroszok tervéről. A tisztalelkű falusiak képtelenek voltak megérteni az oroszok embertelenségét.¹⁵ Miután Mihály szembesül Eszter megszégyenülésével, tehetetlensége miatt a már így is eleget szenvedett lányán töltötte ki haragját. Bár gyermekét bántotta, tisztában volt azzal, hogy nem Eszter volt a hibás a történetekért.¹⁶ Zsigmond Dezső alkotásában az apának a „valamire” való dühét hitelesen mutatja be Trill Zsolt.

A regény olvasói számára közismert, hogy a lányon esett erőszakból gyermek fogan. Eszter először igyekszik megszabadulni a kis lélettől, sorra kipróbálja az anyja által javasolt praktikákat.¹⁷ A regényben és a filmdrámában szereplő bába maró gúnnnyal, de némi megértéssel is fogadja a lányt, aki végül meggondolja magát, és nem veteti el a magzatot, mondván: „inkább legyen meg Isten akarata”. Valójában azonban mégse békél meg állapotával, hiszen később öngyilkosságot kísérel meg, apja és testvére menti meg a tragédiától. *A Sátán fattya* című filmben Jóska jelleme Eszter öngyilkossági kísérletekor mutatkozik meg leginkább: míg Irénke Eszter kútba ugrásakor balesetnek hiszi az esetet, a fiú tökéletesen látja, hogy nővére meg akart halni. Mihály megrója leányát tettéért, majd vigasztalóan magyarázkodik. Ekkor hangzik el asztalos Tóth Mihály szájából talán a regény összefoglalójának is nevezhető mondat: „élni kell, élni / muszáj”.

„Isten akarata” nem váratott: egészséges fiúgyermek született „két kéve közt a Palajon” – így érkezett meg a „muskla fattyú”. A keresztapaságot Jóska vállalta. Eszter a gyermekére továbbra is idegenként tekintett. Hiába tette a dolgát – etette, gondozta gyermekét – mégis anyai örömök nélküli anya volt. Ez az örömtelenség nem azonos a klasszikus értelemben vett szülés utáni depresszióval, ami normatív krízis egy nő életében, amikor is ideiglenesen elveszíti lelki egyensúlyát.¹⁸ Itt egy olyan anya-gyermek közötti lelki szakadékról van szó, amely teljes mértékben sohasem tűnhet el, hiszen nemi erőszak által fogant Istvánka. Az a gyermek nap mint nap arra emlékeztette az anyját, hogy őt orosz katonák becstelenítették meg. „Meg kellett etetni azt a gyereket, akit gyűlölök, és anyám oda teszi a mellkasomra”¹⁹ – mondta Tarpai Viktória színművésznő, Tóth Eszter megszemélyesítője, érzékeltetve az anya-gyermek közötti távolságot. A regény cselekménye szerint Pista levele után – amiben szerelme tudatja a Tóth család legidősebb gyermekének, Fe-

rencnek a halálát –, Eszter eltökéli, hogy megöli a fiát. Édesapja faragójával ront be az alvó gyermekhez, de mégsem képes gyilkolni. A filmalkotásban ugyanez a cselekmény később, öccse elvesztésekor játszódik le. Ebben a részben jelenik meg a belső fájdalom erőszakká való átalakulása. A film jól érzékelteti, hogy az anya aprólékosan átgondolja, hogyan végez a gyermekével az elszenvedett fájdalmaiért. Ugyanez a tehetetlenség-tapasztalat jelenik meg ennél a résznél, mint amikor Esztert megveri az apja.

A regényben hangsúlyos, hogy a család életébe a rendszer többször is közbeszól. A szovjetek kényszerítik a férfiakat, hogy menjenek fát kitermelni a beregi erdőre, ahol Jóska megbetegedik,²⁰ és nem sokkal hazatérése után meghal.²¹ Jóska – bátyjához hasonlóan – szintén a sztálini kegyetlenségek áldozata.

Esztert tehát egymás után érik a csapások, amelyeket már képtelen elviselni. Két testvére halála majdhogynem elpattintja az utolsó szálát is, ami tartotta eddig benne a lelket. Labilis állapotát csak fokozza szerelme, Pista hazatérése.²² A testileg és lelkileg megtört férfinban csak az anyjához és szerelméhez való ragaszkodás tartotta a lelket. A távolban a vőlegény reménykedett abban, hogy menyasszonyával, Eszterrel egyszer egybekelnek. A levélből az a koholt vád is kiderül, amivel a magyar férfiakat táborokba kényszerítették, és embertelen rabtartóik hazugságokat hazugságokra halmoztak.²³ Pista megpróbáltatásai hazatérve sem érnek véget. Jóska temetése után Pista feleségül szeretné venni menyasszonyát, de Székelyné a szerelmesek közé áll. Pistát nemcsak a légerekben éri erőszak: hazatérése után édesanyja lelki terrorjában él, aki öngyilkossággal fenyegetőzik. Az ebből született dilemma tovább fokozza szenvedéseit. Hosszú hónapok után a mezőn találkozik a szerelmes pár. Itt a meggyötört férfi őszintén bevallja dilemmáját.²⁴ Szenvedésének testi jelei is megmutatkoznak: a döntésképtelenségbe beleöszül. Pista végül eldönti, feleségül veszi Esztert. Ám hiába a szilárd elhatározás és a lánykérés, Székelyné közbelép.

Székely Boris Pista édesanyja, apa nélkül nevelte fel gyermekeit nehéz körülmények között. Fiának, Pistának tökéletes életet szánt, amibe a megegett Eszter nem fért bele. Amint tudomást szerzett az Eszterrel történekről, megüzente neki, hogy nem lesz a fia felesége. Tervét véghez is akarta vinni: a fogságból hazatérő fiát igyekezett elmarni menyasszonyától. Az asszony elítélte Esztert. Inkább hitt a rágalmazó pletykáknak, minthogy az igazat hallgatta volna meg. Esztertől megtudjuk, hogy Székelyné élete nem volt könnyű, de nem is volt olyannyira erkölcsös, mint amilyenek igyekezett magát feltüntetni.²⁵ A lánykérő estéjén ő is elmegy Tóthékhoz, ahol Esztert

és családját sértegeti.²⁶ A filmalkotásban ennél a jelenetnél jól látható Pista megtörtsége, és az, hogy a férfi tisztában van anyja szavainak hiteltelenségével. Miután Székelyné szembesül azzal, hogy viselkedése nem érte el a kívánt hatást, öngyilkossággal fenyegeti fiát, és elrohan a háztól. A szerelmespárt sikeresen szétválasztja, ám nem számol ennek következményeivel: Pista önként megy Donbászra, ő pedig egyedül, támasz nélkül marad.

A távoli vidéken Pista a züllésben talál menedéket. Míg mások hazaszöktek Donbászból, addig a megkeseredett férfinak esze ágában sincs hazatérni – ezt Eszter Elza testvérétől, Kálmántól tudja meg.²⁷ A filmalkotásban Kálmán a saját udvarukon bujkál, míg a könyvben a férfi – a megtorlástól való félelmében – csupán néha tartózkodik otthon. Ezután Pistáról többet nem tud meg sem az olvasó, sem a néző. A férfi traumáját nem érthetik meg a kívülállók, de még menyasszonya sem, aki miután szembesül párja dilemmájával, gyávának bélyegzi őt. S. Varga Pál szerint: „Aki traumát szenved el, magára marad fájdalommal; nem képes rá, hogy sérelmét [...] elbeszélje, s így nemcsak a nagyobb közösségből lökődik ki, hanem saját intim közösségéből is, amely – nem lévén részese az illető egyén traumatikus tapasztalatának – a sérült iránti együttérzése ellenére is zavartalan kapcsolatban marad a közös kultúra értelemadó mintázatával”.²⁸ A férfi szenvedéseire gyógyírt – megoldást nem találva – távol a hazájától, az „orosz nők” és az alkohol nyújtotta önpusztító életmódtól remél.

Székelyné csak későn bánja meg, hogy fiát és Esztert szétválasztotta. Véleményének változása Eszter látogatásakor derül ki. A lány azzal a reménnyel megy Pista anyjához, hogy biztosan szerelmét rejtegeti otthon. Eközben Székelyné abban a hiszemben él, hogy Tóthéknál bujdosik a fia. A bánkódó anya már azzal is megbékélne, ha Eszter lenne a menyé, csak viszontláthatná fiát. A búcsúzó Esztert rimánkodva kérleli, hogy értesítse, mihelyst hírt hall Pistáról.²⁹ Ennél a jelenetnél Nagy Zoltán Mihály és Zsigmond Dezső alkotásában lényeges eltérés észlelhető: míg a könyv szerint Eszter megenyhülve, szinte barátságosan hagyja ott Székelyné, addig a filmdrámában Eszter lenézően, elégtételt véve válaszolja Székelynének, hogy amint lehet, tudatja vele Pista hollétét.

A fekete rózsza – ahogy Pista nevezte Esztert – zaklatottsága nőttön-nő. A cselekmény végéhez közeledve a lány a testi-lelki megpróbáltatásokat egyre rosszabbul viseli. Ennek az állapotnak tetőpontja a regény befejezése: Eszter fiát a karjába veszi, és valószínűleg Pistához akar elindulni megbomlott elmével. Ártatlanságukra hivatkozva a vízen szeretne járni, Jézushoz hason-

lóan. Nagy Zoltán Mihály egy bibliai képet idéz meg Eszter sorsára, amely még inkább megdöbbeníti az olvasót.³⁰ Zsigmond Dezső alkotásában viszont egy bizonytalan képpel zárul le a történet: anya és fia a vízen sodródik az árral. A csónakban nem ül a révész, nincs, aki kísérné Esztert és Istvándát.

Úgy vélem, a könyv az, amely megdöbbenőbben fejeződik be. Elméjének bomlottsága ellenére a lelke még mindig tiszta marad Eszternek. Erre hivatkozik akkor is, amikor a megáradt vízre akar lépni szintén büntetlen fiával. A film befejezése is jól kidolgozott epizód: a téli gyümölcsösön át menekülő Eszter, karjában Istvándával, a saját útjára lép a révész nélküli – ezzel együtt vezető nélküli – csónakba, és a sodró árral nyugodtan haladnak az ismeretlen felé.

Bár *A sátán fattya* elsősorban Tóth Eszter tragédiáját mutatja be, sorsának alakulása közben a korabeli kárpátaljai falvak életébe is betekinthetünk: az erőszakos kolhozosításba, az „elvtársak” embertelen bánásmódjába, a szovjet éra vezetőitől való közös szenvedésbe és rettegésbe. A málenkij robotról hosszú évtizedekig nem beszélhettek az emberek nyilvánosan. De otthon, a négy fal között, a család körében meséltek a túlélők³¹ – ha tudtak és mertek beszélni a tábori borzalmakról. „[A] trauma általános narratívája a priori felkínálja magát az addig szétszórt, értelmezhetetlen töredékes élettörténet megfogalmazására” – írja Bánfalvi Attila.³²

„A két világháború együttvéve nem követelt annyi emberáldozatot e vidék magyarságától, mint az új rend új intézkedései. A munkaképes magyar férfiak tízezreit hurcolták a sztálini légerekbe, s az itthon maradottaknak el kellett viselniük mindazt a megaláztatást, nyomort, amelyet a szovjet rendszer kényszerített rájuk szocializmus címén” – írja Horváth Sándor *A sátán fattya* 1991-es kiadásának ajánlásában. Az erő, amely – a regény alapján – az emberekben mégis megmaradt mindezek után is, egy felsőbb hatalomban való hitből fakad. A regény folyamán a szereplők problémáikat imába foglalták, és Istentől várták a segítséget.³³

A meghurcolásokat elszenvető kárpátaljai magyarság tűrt és várt. Majd jöttek azok az írók, értelmiségiek, akik megszólaltak, és szavuk messze eljutott. Hogy nemhiába volt-e a rendszerváltás idején feltámadt várakozás az emberekben, csak a jövőben tudhatjuk meg. Mindenesetre leszögezhető, hogy a társadalom a szovjet agresszió óta némi levegőhöz jutott. De az igazsághoz hozzátartozik: Ukrajnában ismét nehéz éveket élünk meg. A kárpátaljai magyarság pedig ismét tűr és vár. Mert a regényben megfogalmazott erkölcsi parancs szerint: „élni kell, élni / muszáj”.

JEGYZETEK:

¹ Eperjesi Penckófer János: Tettben a jellem. A magyar irodalom sajátos kezdeményei Kárpátalján a XX. század második felében. Magyar Napló-Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség, Budapest, 2003:247

² Csordás László: A malenykij robot és hatásának megjelenítése Nagy Zoltán Mihály A sátán fattya című kisregényében. In: Együtt 2013/3:65

³ Benke Attila: Női passió Zsigmond Dezső: A Sátán fattya. <https://www.prae.hu/article/10151-noi-passio/>

⁴ Benke Attila: Női passió Zsigmond Dezső: A Sátán fattya. <https://www.prae.hu/article/10151-noi-passio/>

⁵ Tóth Menyhért: Jó alapanyagból ötletelen végeredmény Zsigmond Dezső: A Sátán fattya. Filmtett – Erdélyi Filmes Portál, <https://www.filmtett.ro/cikk/4744/zsigmond-dezso-a-satan-fattya>

⁶ Tóth Menyhért: Jó alapanyagból ötletelen végeredmény Zsigmond Dezső: A Sátán fattya. Filmtett – Erdélyi Filmes Portál, <https://www.filmtett.ro/cikk/4744/zsigmond-dezso-a-satan-fattya>

⁷ Gacsályi Sára: Levetkezhetsen múlt – Megnéztük A Sátán fattyát. Mandiner. https://mandiner.hu/cikk/20171216_gacsalyi_sara_film_a_satan_fattya

⁸ Gacsályi Sára: Levetkezhetsen múlt – Megnéztük A Sátán fattyát. Mandiner. https://mandiner.hu/cikk/20171216_gacsalyi_sara_film_a_satan_fattya

⁹ Penckófer János: Cívódo tündérek prédája. Műfaj és mondat kérdése Nagy Zoltán Mihály lírai történetmondásában. Magyar Napló, 2000/3

¹⁰ Nagy Zoltán Mihály: A sátán fattya, Hatodik Síp, Budapest-Ungvár, (a továbbiakban: NZM) 1991:12,

¹¹ Pataki Tamás: Megszoptatni a sátán fattyát. Magyar Idők. <https://magyaridok.hu/kultura/megszoptatni-satan-fattyat-2557792/>

¹² Debbie Felton: A halottak szerepe a görög vallásban és mitológiában. Ókor: folyóirat az antik kultúrákról, 8. évf. 3-4. sz., 2009

¹³ Debbie Felton: A halottak szerepe a görög vallásban és mitológiában. Ókor: folyóirat az antik kultúrákról, 8. évf. 3-4. sz., 2009

¹⁴ NZM, 1991:23

¹⁵ Csordás László: A malenykij robot és hatásának megjelenítése Nagy Zoltán Mihály A sátán fattya című kisregényében. In: Együtt 2013/3:67

¹⁶ NZM, 1991:31

¹⁷ NZM, 1991:40

¹⁸ Molnár Judit: Posztpartum szorongás az anyák kötődési jellemzőinek tükrében. Debreceni Egyetem BTK, 2014

¹⁹ Shrek Tímea: Nagymuzsalytól Amerikáig. Beszélgetés Tarpai Viktóriával. Magyar Napló, 2018 október, 63..

²⁰ NZM, 1991:101

²¹ NZM, 1991:102

²² NZM, 1991:107

²³ NZM, 1991:75

²⁴ NZM, 1991:124

²⁵ NZM, 1991:142

²⁶ NZM, 1991:134

²⁷ NZM, 1991:164

²⁸ S. Varga Pál: A trauma értelmetlensége. In: Debreceni Disputa 2009/5:3

²⁹ NZM, 1991:163

³⁰ NZM, 1991:177

³¹ Csordás László: A malenykij robot és hatásának megjelenítése Nagy Zoltán Mihály A sátán fattya című kisregényében. In: Együtt 2013/3:66

³² Bánfalvi Attila: A taruma mint kulturális narratíva. In: Debreceni Disputa 2009/5:10

³³ Lőrinc Bernadett: Elbeszélői technika és írói világ Nagy Zoltán Mihály első regénytrilógiájában. Szakdolgozat. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász 2017:37,40